

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Η λογοκρισία που δεν έγινε

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.268](https://doi.org/10.12681/er.268)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (1993). Η λογοκρισία που δεν έγινε. *The Gleaner*, 19, 235–243. <https://doi.org/10.12681/er.268>

Η ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ

ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων (1641-1709) τις λογόκρινε· ἀφαίρεσε ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα ἐκεῖνες τις περικοπές στις ὁποῖες ὁ Μαυροκορδάτος ἀποκάλυπτε τὸ μίσος του ἐναντίον τῶν δυναστῶν τοῦ ἔθνους του (nation) καὶ διατύπωνε εὐχές γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση (délivrance) τῆς Ἑλλάδας.

Ὁ ἔλεγχος αὐτῆς τῆς πληροφορίας καὶ τὸ νόημα ποῦ εἶχε ἡ διάδοσή της στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ.

I

Ἄς δοῦμε πρῶτα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση τῆς πληροφορίας ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Τὸ 1826 ὁ φαναριώτης λόγιος Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλὸς ἔδωσε στὴ Γενεύη μιὰ σειρὰ διαλέξεων γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Τὴν ἐπόμενη χρονιά εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, στὴν ἴδια πόλη, τὸ βιβλίο *Cours de littérature grecque moderne donné à Genève par Jacobaky Rizo Neroulos, Ancien premier ministre des hospodars Grecs de Valachie et de Moldavie; publié par Jean Humbert*. Τὸ κείμενο, ὅπως δηλώνεται ρητὰ, ἀποδίδει, καταρχήν, ὅσα ὁ Ρίζος εἶχε διδάξει.¹ Τὸ ἔργο ὅμως γνώρισε τὸ 1828 μιὰ δεύτερη ἔκδοση ποῦ στὴ σελίδα τίτλου χαρακτηρίζεται ὡς «revue et augmentée» καὶ στὸ σχετικὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι τὸ κείμενο τῆς πρώτης ἔκδοσης ἐπιθεωρήθηκε προσεκτικὰ ἀπὸ τὸν Ρίζο, ἐνῶ ἐπαναδιατυπώθηκαν τμήματα τοῦ ἔργου ὥστε νὰ ἀπαλειφθοῦν κάποια σημάδια βιασύνης ποῦ χαρα-

1. Βλ. στὸν «Πρόλογο τοῦ ἐκδότη» τὰ σχετικὰ μὲ τις διαλέξεις ποῦ ἔδωσε ὁ Ρίζος στὴ Γενεύη, τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ προκάλεσαν καὶ τὸν τρόπο ποῦ τὰ κείμενά του ὀδηγήθηκαν στὸ τυπογραφεῖο (σ. χ κ.έ.).

κτῆριζαν τὴν πρώτη του ἔκδοση. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ δεύτερη ἔκδοση ἀποδίδει αὐθεντικότερα τὴν πρόθεση τοῦ Ρίζου.²

Ἡ πληροφορία πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει ὑποστει, καὶ αὐτὴ, κάποιες ἀλλαγές· στὴν τελικὴ τῆς πάντως διατύπωση ἔχει ὡς ἐξῆς: «Le recueil de ses lettres [δηλ. τοῦ Μαυροκορδάτου] a été imprimé dernièrement à Constantinople. L'éditeur en a supprimé plusieurs passages où Maurocordato, s'adressant à ses amis intimes, et particulièrement à Dosithée, patriarche de Jérusalem, dévoilait sa haine contre les oppresseurs de sa nation, et les vœux qu'il formulait pour sa délivrance.»³

II

Τὰ στοιχεῖα πού δίνει ὁ Ρίζος εἶναι ἐπαρκῆ γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ «δράστη» καὶ νὰ προσδιορίσουμε τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο πού «ἐτέλεσε» τὴν πράξη του.

Τὸ 1804 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο ἓνα Ἑπιστολάριον στὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκαν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ «Ἐπιστολαὶ τινες Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀποβόρητων» (σ. 71 ἐπ.).⁴ Εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ μόνη ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ρίζου ἔντυπη ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ προφανῶς αὐτὴν ὑπονοεῖ στὴ Γραμματολογία του. Ἐπιμελητῆς τῆς ἔκδοσης ἦταν ὁ ἔφορος τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου Βασίλειος,⁵ καὶ προφανῶς αὐτὸν ὑποδεικνύει ὡς δράστη τῆς λογοκρισίας.

Ὡστόσο ὅταν ὁ Ρίζος δημοσιοποίησε τὴν καταγγελία του ὁ Βασίλειος δὲν ζοῦσε ὥστε, ἐνδεχομένως, νὰ ἀντικρούσει ὅσα τοῦ καταλόγιζαν· ἀλλὰ

2. Ἐχει ἄλλωστε καὶ μεγαλύτερη ἔκταση: ἡ πρώτη ἔκδοση xxiv + 174 σελίδες, ἐνῶ ἡ δεύτερη xxiv + 204 σελίδες.

3. Τὸ χωρίο στὴ σ. 29 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1828. Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ 1827, στὴ σ. 27. Μεταξὺ τῶν δύο ἐκδόσεων ὑπάρχουν οἱ ἀκόλουθες διαφορᾶς διατύπωσης.

Ἐκδοση 1827: «... dévoilait sa haine pour les oppresseurs de sa nation, et ses vœux

Ἐκδοση 1828: «... dévoilait sa haine contre les oppresseurs de sa nation et les vœux qu'il formulait pour sa délivrance».

4. Τὸ βιβλίον ἔχει καταγραφεῖ στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν Δ. Γκίνι - Β. Μέζα μὲ τὸν ἀριθμὸ 255 (τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 42).

5. Γιὰ τὸν Βασίλειο ἡ βιβλιογραφία εἶναι πενιχρή: βλ. Ε. Α. Σιδερίδης, «Βασίλειος Ποστέλνικος», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 31 (1907-1908), 101-107, καὶ πρόσφατα Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἀντιδράσεις στὰ 1798, Ἀθήνα 1989, σ. 34 κ.έ.

καὶ κανεὶς ἄλλος, ὅσο γνωρίζω, δὲν βρέθηκε νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν ἀλήθεια. Ἔτσι ἡ πληροφορία αὐτὴ καθιερώθηκε καὶ ἀπὸ τὸ 1870 διαδόθηκε ἀκόμα περισσότερο, καθὼς ἡ Γραμματολογία τοῦ Ρίζου μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικὰ καὶ δημοσιεύτηκε στὴν Ἀθήνα. «Ὅλοι πιά μπορούσαν νὰ πληροφορηθοῦν ὅτι ἀὐ ἐκδότης παρέλειψε πολλὰ χωρία, ἐν οἷς ὁ Μαυροκορδάτος διευθυνόμενος πρὸς τοὺς ἐξαιρέτους αὐτοῦ φίλους, ἰδιαιτέρως δὲ πρὸς τὸν Δοσίθεον, Πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ἀνεκάλυπτε τὸ κατὰ τῶν καταδυναστευόντων τὸ ἔθνος αὐτοῦ μῦθος καὶ τὰς εὐχὰς ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως». ⁶ Ἔτσι ὁ βιογράφος τοῦ Μαυροκορδάτου θὰ μπορέσει νὰ γράψει, στὰ 1879, χωρὶς κανένα ἐνδοιασμό: «αἱ πλεῖσται [τῶν ἐπιστολῶν του] περιῆλθον εἰς ἡμᾶς κολοβαὶ καὶ ἠκρωτηριασμένα ὑπὸ τοῦ περιδεοῦς ἐκδότου». ⁷ Ἡ καταδίκη τοῦ δράστη ἦταν πλέον ὀριστική καὶ τελεσίδικη.

Σήμερα, μολονότι ἔχουν περάσει 190 περίπου χρόνια ἀπὸ τὸ 1804, μπορούμε νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ ἀναψηλάφηση τῆς ὑποθέσεως ἀφοῦ σώζονται ἀντίτυπα ἀπὸ τὸ *corpus delicti*, τὸ Ἐπιστολαρίον, καὶ οἱ ἔρρευες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου ἔχουν προχωρήσει τόσο ὥστε νὰ μπορούμε νὰ διακρίνουμε ὅ,τι πραγματικὰ ἐπραξε ὁ Βασίλειος.

III

Ἄς ἀρχίσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν αὐτοψία ἐνὸς ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀντίτυπα τοῦ Ἐπιστολαρίου. ⁸ Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ 356 [1-10 χ.ἀ.+1-343+3 χ.ἀ.] σελίδες καὶ ἔχει τὴν ἀκόλουθη διάταξη ὕλης:

6. Ἱστορία τῶν Γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσι συνταχθεῖσα ὑπὸ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ κατὰ τὸ 1826 ἐν Γενεύῃ... ἐξελληνίσθη δὲ ὑπὸ Ὀλυμπίας Γ. Ν. Ἀββοτ..., Ἀθήνα 1870, σ. 42. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Γραμματολογία τοῦ Ρίζου, πρὶν μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικὰ, γνώρισε μιὰ γερμανικὴ ἔκδοσιν τὸ 1827 (*Die neu-griechische Litteratur*, Μάιντς), μιὰ ὀλλανδικὴ στὰ 1829 (*Geschiedenis der nieuwere grieksche Letterkunde*, Ἀμστερνταμ) καὶ μιὰ ἔκδοσιν στὴν Ἰταλικὴ γλῶσσα (*Corso di letteratura greca moderna. Prima versione italiana*, Παλέριο 1842).

7. Ἡ βιογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου δημοσιεύτηκε στὸ βιβλίον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ Ρ', ἐκδόνται ἐπιστασίᾳ Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879, πᾶ-ριε'. Τὸ χωρίον τοῦ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ σ. ρθ'. Ὁ ἄδηλος συγγραφέας τῆς βιογραφίας εἶναι ὁ Γ. Α. Μαυροκορδάτος, ὅπως ἀποκάλυψε ὁ Μ. Γεδεών, Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453-1913, Ἀθήνα 1939, σ. 113.

8. Χρησιμοποιῶ τὸ ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης ΚΝΕ/ΚΒΕ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν ἄλλα τέσσερα ἀντίτυπα σὲ ἀντίστοιχες βιβλιοθήκες ἔχουν ἐντοπίσει οἱ Γιάννης καὶ Μιζᾶς, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία..., ὁ.π.

- [1]-[2] λευκές
 [3] σελίδα τίτλου: Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἐραρισθῆν και τυπωθῆν πατριαρχεύοντος τοῦ παναγιωτάτου και θειωτάτου οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κυρίου κυρίου Καλλινίκου προσφωνηθῆν δὲ τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλομαθέσι νέοις. Ἡδη πρώτων ἐκδίδοται. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ. Ἔτει 1804.
- [4] λευκὴ
 [5]-[7] Ὁ ἐν ἱατροφιλοσόφοις Βασίλειος τοῖς παισὶ τῶν Ἑλλήνων.
 [8] motto: χωρία ἀπὸ τῆ «Σοφία Σολομῶντος», κεφ. ζ' 15.29 και κεφ. η' 7.
 [9] Ἄδεικ ἐκτυπώσεως τοῦ βιβλίου μὲ ἡμερομηνία 20 Ἰουνίου 1804, πρὸ ὑπογράφου ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος, ὁ Ἐφέσου Διονύσιος, ὁ Κυζίκου Ἰωακείμ, ὁ μέγας διερχομένης τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Σκαρλάτος Καλλιμάχης, ὁ μέγας λογοθέτης Ἀλέξανδρος Μάνος και ὁ μέγας σκευοφύλαξ Κωνσταντῖνος Νέγγρης.
- [10] λευκὴ
 1-48 [Θεοφίλου Κορυδαλέως,] Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων
 49-71 Τῆτοι ἕτεροι και χαρακτηῆρες Ἐπιστολῶν Μ'. Καὶ ἐκ τῶν τοῦ Σοφιστοῦ, ἧ λέγεται, Λιβανίου ἠραρισμένοι κατὰ τέχνην συντεθειμένοι Ῥητορικῆν, και διῆ εἰς γύμνασιον τῶν Ἀρχαρίων ἀρμοδιώτατοι
 71-273 Ἐπιστολαί τινες Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων
 273-304 Ἐτεροι Ἐπιστολαί Ἰωάννου Νικολάου Μαυροκορδάτου βοεβόδα, Ἡγεμόνος Μολδοβλαχίας
- [304 μέσον: ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΥ]
 304-305 Περὶ μνηῶν Ῥωμαίων
 305-310 Περὶ μνηῶν Ἀθηναίων
 310-311 Περὶ ἰνδικτιῶνος
 311 Περὶ ἀριθμῶν
 311-313 Περὶ χρόνον παρὰ Γρηγορίου τοῦ μητροπολίτου Λυδῶν
 314 Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου
 315-340 Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Πρεσβευτικὸς πρὸς Γερμανοὺς Λόγος, Ὑπὲρ εἰρήνης
 341 Τοῦ αὐτοῦ [= Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου,] Εὐχὴ μετὰ τὸ Ἀπόδειπνον
 341-343 Εὐχὴ τοῦ Ὁρθρου
 [344]-[346] λευκές

Ὅπως δηλώνεται στὸν πρόλογο ποῦ τὸν ὑπογράφει ὁ Βασίλειος, ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι παιδαγωγικός: θέλει νὰ χειραγωγῆσει τὸν ἀναγνώστη στὴ σπουδὴ και τὴ μελέτη τῶν ἐπιστολικῶν τύπων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προτάσσεται τὸ πόνημα τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως «Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων» και δίνονται στὴ συνέχεια ὡς ὑποδείγματα ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ψευδο-Λιβανίου, τοῦ ἐξ ἀπορρήτων και τοῦ γιοῦ του Νικολάου Μαυροκορδάτου. Ὅλα αὐτὰ σὲ 304 σελίδες: στὴ σελίδα μάλιστα αὐτὴ ση-

μειώνεται με κεφαλαῖα γράμματα «Τέλος τοῦ Ἐπιστολαρίου». Ἀκολουθοῦν ὥστόσο 40 περίπου ἀκόμα σελίδες, στίς ὁποῖες δημοσιεύεται ὕλη πρόσφορη γιὰ ἓνα ἐπιστολᾶριο: σημειώματα «περὶ μηνῶν», «περὶ ἰνδικτιῶνος» κτλ.· μία ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Κυζίκου Ἀμφιλόχιο⁹—ἡ ὁποία, προφανῶς, ἐκ παραδρομῆς δὲν δημοσιεύτηκε στὴ σειρά τῶν ὑποδειγμάτων— καὶ ὁ «πρεσβευτικὸς πρὸς Γερμανοὺς λόγος ὑπὲρ εἰρήνης» τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, λόγο τοῦ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι ἐκφώνησε ὁ Μαυροκορδάτος ὅταν, τὸ 1689, ἐπισκέφθηκε τὸν Λεοπόλδο καὶ τοῦ ἐξέθεσε τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴν εἰρήνη πού ἔπρεπε νὰ συναφθεῖ μεταξὺ τῶν δύο Δυναμῶων. Τέλος δημοσιεύονται δύο εὐχῆς πού ἀποδίδονται στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο.

Εἶναι ἐκδηλοῦν ὅτι ὁ παιδαγωγικὸς στόχος τοῦ βιβλίου τροφοδοτεῖται ἀπὸ ὕλη πού προέρχεται κυρίως ἀπὸ κείμενα τῶν Μαυροκορδάτων: ἀπὸ τίς 350 τυπωμένες σελίδες, οἱ 260 περιέχουν ὕλη πού προσγράφεται στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Νικόλαο. Ὁ Βασίλειος ἐξηγεῖ στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου τὴν προτίμησή του—δίνοντας συγχρόνως καὶ ἓνα φιλολογικὸ στίγμα γιὰ τὴν κύρια πηγὴ πού χρησιμοποίησε: «διὰ τὴν εὐροῖαν καὶ τὴν ποιικίλιαν τῶν τε φιλοσοφικῶν καὶ ἠθικῶν νοημάτων, διὰ τὸ εὐσεβὲς τοῦ φρονήματος, τὴν πληθύν καὶ σαφήνειαν τῶν πολλῶν καὶ διαφορῶν ἐπωφελῶν ἰδεῶν, πρὸς δὲ καὶ διὰ τὴν γλαφυρότητα τῆς Ἑλληνικῆς φράσεως τῆς παρ' ἡμῶν ἤδη ἐν χρήσει, θαυμάζεται υπερβαλλόντως τὸ Ἐπιστολᾶριον τοῦ ἀοιδίμου ἐκείνου Ἡρώως Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων. Ἄνδρὸς Ἑλληνος φιλομούσου, φιλοσόφου, καὶ τὰ πολιτικὰ δεινοῦ, πολλῶν τε ἀνθρώπων εἰδότης ἄστυα, καθ' Ὁμηρον, καὶ νόον ἐγνωκότες· ὡς καὶ ὁ ἐν τῇ τέλει τοῦ βιβλίου αὐτοῦ προστεθεὶς ῥητορικώτατος τοῦ ἰδίου λόγος δηλοῖ. Τοῦτον δὲ τὸν Ἀλέξανδρον ἐμιμήθη, ὡς ἔοικεν, εἰς τὸ ἐπιστολικὸν καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Νικόλαος, ὁ καὶ Αὐθέντης χρηματίσας Μολδοβλαχίας».¹⁰

«Ἐπιστολᾶριον τοῦ... Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων» ὁ ἕρος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν περιεκτικὴ χρῆση του (τὸ σύνολο τῶν ἐπιστολογραφικῶν ἐπιδόσεων τοῦ Μαυροκορδάτου) ἀλλὰ μπορεῖ νὰ δηλώνει καὶ μιὰ φιλολογικὴ πηγὴ, ἓνα συγκεκριμένο συμπλήμμα ἐπιστολικῶν κειμένων του. Ἡ διευκρίνιση λοιπὸν αὐτοῦ τοῦ ζητήματος

9. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστολὴ ἡ ὁποία στὴν πρόσφατη ἔκδοσή τῶν Β. Λαοῦρδα καὶ L. G. Westerink ἔχει τὸν ἀριθμὸ 207: *Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistulae et Amphilochia*, τ. 2, Λεψία, Teubner, 1984, σ. 107.

10. Ἐπιστολᾶριον..., σ. 6 γ.ζ. (ἡ ἀράκωση εἶναι δική μου).

είναι αναγκαία καθώς μπορεί να μάς οδηγήσει σε ένα ασφαλές κριτήριο για να κρίνουμε το «έγκληματικόν» τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἐκδότη τοῦ 1804.

IV

Ἔχει ἐντοπιστεῖ ὅτι στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ 1697 καὶ τὸ θέρος τοῦ 1698 συγκροτήθηκε ἕνα «Ἐπιστολάριον» στὸ ὁποῖο συμπιλήθηκαν 150 περίπου ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Μαυροκορδάτου· ὅτι συμπιλήθηκαν σὲ ἕνα ἐνιαῖο κείμενο τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιγραφή, ἀρχὴ καὶ τέλος· ὅτι ἡ ἐπιγραφή του ἦταν «Ἐπιστολαὶ Ἰαλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, τοῦ μεγάλου λογοθέτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ γενικοῦ ἐρμηνέως τῆς κραταιᾶς βασιλείας»· ὅτι τὸ ἐνιαῖο αὐτὸ κείμενο ἄρχιζε μὲ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς ἀνώνυμο ἀποδέκτη καὶ ἔκλεινε μὲ δύο εὐχὰς ποὺ συνέταξε ὁ Μαυροκορδάτος· ὅτι, τέλος, τὰ κείμενα ποὺ συμπιλήθηκαν ἀριθμήθηκαν μὲ ἀρίθμηση ἐλληνική, ἀπὸ τὸ ἀ΄ ὠς τὸ ρνα΄.¹¹

Τὸ «Ἐπιστολάριον» αὐτὸ γνώρισε μιὰ δεύτερη «ἐκδοση», μετὰ τὸ 1712. Ἐκεῖνο ποὺ καταρχὴν διακρίνει τὶς δύο ἐκδόσεις εἶναι ἡ διαφορετικὴ ἐπιγραφή καὶ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων ποὺ περιέχει. Στὴν ἐπιγραφή τῆς δεύτερης ἐκδοσης τονίζεται τὸ ἀξίωμα ποὺ τοῦ δόθηκε τὸ θέρος τοῦ 1698: «Ἰαλεξάνδρου Μαυροκορδάτου μεγάλου λογοθέτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ἐξ ἀπορήτων τῆς βασιλείας τῶν Ὀθωμανῶν, Ἐπιστολαὶ» —ἐνῶ στὴν πρώτη ἐκδοση παρουσιάζεται μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ «γενικοῦ ἐρμηνέως». Ἀκόμη, στὴ δεύτερη αὐτὴ ἐκδοση, καθὼς προστέθηκαν καὶ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ γιοῦ του, Νικολάου Μαυροκορδάτου «βοεβόδα, Ἰαγεμόνος Μολδαβίας», ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων ἔχει ἀύξηθεῖ σημαντικά.

Στὸ ἔντυπο τοῦ 1804 δημοσιεύονται ἐπιστολὲς καὶ τοῦ Ἰαλέξανδρου καὶ τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου· κατὰ συνέπεια ἡ πρώτη καὶ εὐλογη ὑπόθεση ποὺ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ εἶναι ὅτι ὁ ἐκδότης τοῦ Ἐπιστολαρίου χρησιμοποίησε ἕνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴ «δεύτερη» ἐκδοση τοῦ χειρογράφου Ἐπιστολαρίου τοῦ Μαυροκορδάτου. Ὑπόθεση ποὺ μιὰ προσεκτικὴ συγκριτικὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν ἐπιστο-

11. Βλ. Δ. Γ. Ἰαποστολόπουλος, «Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἰαλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορήτων», *Μολυβδοκοινοδουλοπελεκητής* 1 (1989), 27-28, ὅπου καὶ περισσότερα γιὰ τὰ ἐσωτερικά τεκμήρια ποὺ προσδιορίζουν τὸ χρόνο ποὺ συγκροτήθηκε τὸ «Ἐπιστολάριον» καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ μονάδα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήθηκαν τὰ κείμενα ποὺ συμπιλήθηκαν. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀβλεψία ἀναφέρεται ὅτι ἡ δεύτερη ἐκδοση ἔγινε μετὰ τὸ 1722, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ: μετὰ τὸ 1712.

λικῶν κειμένων τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ ἐντύπου τοῦ 1804 τὴν ἐπιβεβαιώνει ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπλουτίζει.

Ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 ξεκίνησε τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου ἔχοντας στὰ χέρια του ἓνα χειρόγραφο τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μαυροκορδάτου ποὺ ἀνέτρεχε στὴ (δεύτερη) ἔκδοση. Τὸ χειρόγραφό του ὅμως ἦταν ἀκέφαλο· ἔτσι ἡ δημοσίευση τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων ἄρχισε ἀπὸ τὸ κατὰ σειρά τρίτο κείμενο. Καὶ ἀκόμη στὸ χειρόγραφό του δὲν σημειωνόταν μὲ εὐκρίνεια ἀπὸ ποῦ σημεῖο ἄρχιζαν τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Νικόλαο.

Ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἡ ἐκτύπωση εἶχαν ἀρκετὰ προχωρήσει, ὅταν στὰ χέρια τοῦ ἐκδότη περιῆλθε καὶ ἓνα ἄλλο, πληρέστερο, χειρόγραφο. Διέκοψε λοιπὸν τὴν ἐκτύπωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικολάου, καὶ ἄρχισε νὰ προσθέτει ὅ,τι εἶχε παραλείψει ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλεξάνδρου: τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο, ποὺ προφανῶς δὲν ὑπῆρχαν στὸ ἀρχικὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ καὶ τὸ εἰκοστὸ ἑβδομο, τὸ ἑκατοστὸ τεσσαρακοστὸ τέταρτο, τὸ ἑκατοστὸ τεσσαρακοστὸ ἕκτο ποὺ εἶτε καὶ αὐτὰ δὲν ὑπῆρχαν στὸ πρῶτο χειρόγραφο εἶτε ἀπὸ ἀβλεψία τὰ εἶχε παραλείψει.¹² Στὴ συνέχεια ἔβαλε ἓνα τυπογραφικὸ στολίδι καὶ προσπάθησε, μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή, νὰ καλύψει ὅ,τι εἶχε γίνει. Στὴν ἐπιγραφή δὲν ἀναγράφει «Ἐπιστολαί... Νικολάου Μαυροκορδάτου» ἀλλὰ «Ἐ τ ε ρ α ι Ἐπιστολαί Νικολάου Μαυροκορδάτου». «Ἐτεραι», ἀφοῦ ἓνα μεγάλο μέρος τους εἶχε ἤδη ἐκτυπωθεῖ μέσα στὴν ἐνότητα «Ἐπιστολαί τινες Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων».

V

Τώρα ποὺ ἐντοπίσαμε τὴ φιλολογικὴ πηγή ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης τοῦ 1804, μπορούμε νὰ κρίνουμε ἂν οἱ κατηγορίες ποὺ ὁ Ρίζος διατύπωσε ἐναντίον του εὐσταθοῦν.

Ἡ ἀπάντηση εἶναι καταρχὴν ἀρνητικὴ: δὲν θεμελιώνονται. Στὸ ἐντυ-

12. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ ἔχουν τοὺς ἀριθμούς 208, 120, 146 καὶ 190 στὸν «Κατάλογο τῶν δημοσιευμένων ἐλληνικῶν ἐπιστολῶν» τοῦ Μαυροκορδάτου ποὺ ἔχω συντάξει καὶ δημοσιεύσει στὴ μελέτη μου «Ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων. Ἡ ὀργάνωση μιᾶς ἔρευνας», *Ὁ Ἐρασιστής* 16 (1980) 163 ἐπ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Νέα εὐρήματα...», ὁ.π., σ. 27), στὸ ἐπιστολάριο τοῦ Μαυροκορδάτου συμπληθῆκαν καὶ δύο πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τὰ κείμενα τῶν ὁποίων εἶχε, προφανῶς, συντάξει ὁ Μαυροκορδάτος ὡς ὀφικιῆλιος τοῦ Πατριαρχείου. Τὸ ἑκατοστὸ τεσσαρακοστὸ τέταρτο κείμενο εἶναι ἢ μία ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς πράξεις.

πο τοῦ 1804 ὑπάρχουν βέβαια κάποιες ἀποκλίσεις ἀπὸ τοὺς χειρόγραφους φορεῖς τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μαυροκορδάτου, ἀποκλίσεις ὅμως πού δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι προδίδουν μιὰ ὀργανωμένη ἐπιχείρηση λογοκρισίας. Ἴσως μάλιστα οἱ ἀποκλίσεις αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα πού χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 —χειρόγραφα ὅμως πού εἴτε λανθάνουν εἴτε, τὸ πιθανότερο, καταστράφηκαν στὸ Τυπογραφεῖο. Αὐτὴ, τὴν καταρχὴν ἀρνητικὴ, ἀπάντησι τὴν ἐνίσχυει μιὰ πρόσθετη ἔνδειξη.

Ὁ Θεαγένης Λιβαδῆς ἐπανεξέδωσε, 75 χρόνια ἀργότερα, ἀρκετὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ ὑποσημείωσε, σὲ ἓνα οἰονεὶ κριτικὸ ὑπόμνημα, τὶς κυριότερες διαφορὲς πού ἐντόπισε ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1804. Ἀνάμεσα στὰ ἐπιστολικά κείμενα πού ἐπανεξέδωσε εἶναι καὶ ἕξι πού ὁ Μαυροκορδάτος ἀπηύθυνε στὸν Ἱεροσολύμων Δοσίθεο.¹³ Εἶναι κείμενα στὰ ὁποῖα ὁ Ρίζος ἔδωσε ἰδιαίτερο βάρος ὅταν διατύπωνε τὴν κατηγορία του: ἀπὸ αὐτὰ κυρίως ἦταν πού ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 εἶχε ἀφαιρέσει πολλὰ χωρία στὰ ὁποῖα ὁ Μαυροκορδάτος διατύπωνε τὸ μίσος του κτλ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐκδοσὴ Λιβαδῆ στηρίχθηκε σὲ μιὰ ἔγκυρη καταρχὴν πηγὴ, ἓνα χειρόγραφο ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γ. Ἄλ. Μαυροκορδάτου, ἀπογόνου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων.¹⁴ Ἡ σύγκριση ὅμως τῶν δύο ἐκδόσεων δὲν στηρίζει τὶς κατηγορίες τοῦ Ρίζου. Τὸ κείμενο πού δίνει ἡ ἐκδοσὴ Λιβαδῆ εἶναι φιλολογικὰ ἀρτιότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1804, ἀλλὰ δὲν εἶναι πληρέστερο.¹⁵

VI

Ἄφοῦ ὅλα συγκλίνουν πρὸς τὴν ἀθωότητα τοῦ ἐκδότη τοῦ 1804, εἶναι φυσικὸ τὸ θέμα νὰ ξαναγυρίσει σὲ ἐκεῖνον πού διέδωσε τὴ φήμη, τὸν Ἰακωβῆ Ρίζο Νερούλο. Τί θὰ εἶχε νὰ πεῖ, ἄραγε, γιὰ νὰ ἀπολογηθεῖ.

Ἐποθέτω ὅτι τὸ πρῶτο πού θὰ μπορούσε νὰ ἐπικαλεστεῖ εἶναι ὅτι στὴ Γενεύη, ὅπου βρισκόταν, ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὰ βοηθηματὰ του· ὅτι δὲν ἦταν σὲ θέσι νὰ ἐλέγξει μιὰ ἐντύπωση πού τοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ. Στὸ ἐρώτημα πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ τοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ μιὰ τέτοια ἐντύπωση, καὶ μάλιστα γιὰ ἔντυπο πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο,

13. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολικά κείμενα πού ἔχουν τοὺς ἀριθμοὺς 73, 74, 103, 120, 127 καὶ 187 στὸν «Κατάλογο τῶν δημοσιευμένων ἐλληνικῶν ἐπιστολῶν» τοῦ Μαυροκορδάτου (γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. σημείωσι 12) —ὅπου καὶ παραπομπὲς στὶς ἐκδόσεις.

14. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου..., Ἐπιστολαὶ Ρ'..., σ. ζ'.

15. Πβ. ὡστόσο καὶ τὴν περίπτωση μιᾶς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἰάκωβο Μάνο στὴν ὁποία τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως Λιβαδῆ εἶναι πληρέστερο, σ. 101.

ἔπρεπε νὰ πεῖ περισσότερα: ὅτι ἡ ἐντύπωσή του στηρίχθηκε σὲ ἓνα ἱστορικό προηγούμενο ποῦ τοῦ εἶχε διηγηθεῖ ὁ θεῖος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα του, ὁ Ἐφέσου Σαμουήλ. Τὸ 1798 ἓνα βιβλίο γραμμένο ἀπὸ ἓναν κολλυβὰ χρειάστηκε νὰ ὑποστῇ κάποιες «διορθώσεις» πρὶν τυπωθεῖ ἀπὸ τὸ Πατριαρχικό Τυπογραφεῖο.¹⁶ Ὁ Ἐφέσου Σαμουήλ ἦταν τότε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ποῦ ἔλεγε κάθε βιβλίο ποῦ ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸ Πατριαρχικό Τυπογραφεῖο¹⁷ καὶ τὴν ἱστορία αὐτῆ τοῦ τὴν ἐμπιστεύτηκε καθὼς ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ στενὸς συγγενής: αὐτὸς εἶχε ἀναλάβει τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἀνατροφή του ὅταν μικρὸς ἔχασε τὸν πατέρα του.¹⁸ Σ' αὐτὸ τὸ πραγματικό γεγονός στηριζόμενος θεώρησε ὅτι καὶ ἓνα ἄλλο βιβλίο, μὲ ἐμφανὴ παιδαγωγικὸ χαρακτήρα, εἶχε ἀποψιλωθεῖ ἀπὸ κάποια ἐπικίνδυνα σημεῖα γιὰ λόγους γενικότερου συμφέροντος. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ὑπῆρχε δόλος στὴ διάδοση ὅτι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Μαυροκορδάτου λογοκρίθηκαν· ἦταν ἀπλῶς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κακῆς λειτουργίας τῆς μνήμης τὴν ὁποία, καθὼς βρισκόταν στὸ ἐξωτερικό, δὲν μπορούσε νὰ ἐλέγξει.

Τέλος, ἂν ὅλα αὐτὰ δὲν ἔπειθαν, ἂν τὸν ρωτοῦσαν πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ προσγράψει ἀνιστόρητα στὸν Μαυροκορδάτο τοῦ 17ου αἰῶνα ἔννοιες ποῦ εἶχαν πάρει πολιτικὸ περιεχόμενο τὸν 19ο αἰῶνα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκαλύψει τὸ *ultimum argumentum* του. Παράλληλα στὸν Ἀγώνα γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησία διεξαγόταν καὶ ἓνας ἀγώνας πολιτικὸς στὸν ὁποῖο κάθε ομάδα ζητοῦσε νὰ προβάλλει τὴ συνεισφορά της καὶ νὰ προδιαγράψει τὴ θέση της στὴν Πολιτεία ποῦ πῆγαινε νὰ δημιουργηθεῖ. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ λογικὴ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ἡ δική του ἐνέργεια: Φαναριώτης ἦταν ὁ Ρίζος καὶ αὐτῆς τῆς ομάδας ἐνίωθε τὴν ἀνάγκη νὰ προβάλλει τὴ συνεισφορά στὸν ἰδεολογικὸ ὀρίζοντα τῆς νέας πολιτείας ποῦ ὅλα ἔδειχναν ὅτι θὰ εἶχε τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους». Ἡ ἔννοια λοιπὸν τοῦ ἔθνους ἦταν ἀναγκαία· καὶ χρῆσιμο ἦταν ὁ πρωτοπόρος σὲ πολλὰ ἄλλα Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, γενάρχης τῶν Φαναριωτῶν, νὰ μὴν εἶχε ὑστερήσει καὶ στὰ θέματα τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας.

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

16. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο *Χριστιανικὴ ἀπολογία*, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση...*, σ. 35 κ.έ.

17. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἐφέσου Σαμουήλ ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς ποῦ ἐπιθεώρησε τὸ βιβλίο πρὶν τυπωθεῖ, βλ. *Χριστιανικὴ ἀπολογία...*, σ. 3.

18. Ὁ Σαμουήλ ἦταν γόνος τῆς φαναριώτικης οἰκογένειας Χαντζερῆ· γιὰ τίς σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ρίζου καὶ τὴν κηδεμονία ποῦ ἀνέλαβε βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἄν. Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπραγμάτων ἀνδρῶν*, τ. 2, Ἀθήνα 1870, σ. 355.